

ЛОГІКА ТА ДИСЦИПЛІНИ ЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ

Н. А. Колотілова, канд. філос. наук, доц., КНУТШ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РИТОРИКИ ТА ЛОГІКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті розглянуто питання взаємозв'язку риторики та логіки в другій половині ХХ ст. через семиотичні основи цих дисциплін та вчення про аргументацію.

Ключові слова: риторика, логіка, семиотика, аргументація, міркування.

В статті рассмотрен вопрос о взаимосвязи риторики и логики во второй половине ХХ ст. посредством семиотических оснований этих дисциплин и учения об аргументации.

Ключевые слова: риторика, логика, семиотика, аргументация, рассуждение.

The article deals with the relationship of rhetoric and logic in the second half of the twenties century through the semiotic foundations of these disciplines and the doctrine of argumentation.

Keywords: rhetoric, logic, semiotic, argumentation, reasoning.

Серед множини гуманітарних дисциплін риторика та логіка мають давню історію та значні традиції. Витоки їх слід шукати ще в Стародавній Греції, в епоху розквіту античної демократії. Значний внесок у формування та розвиток як логіки, так і риторики зробили софісти. У царині логіки їхня заслуга полягає в тому, що вони особливу увагу приділили логічним помилкам, які використовували для демонстрації власних переваг над співрозмовниками. Риторика ж взагалі завдячує своєму становленню насамперед відомому софісту Горгію. В наступні століття і логіка, і риторика переживали різні періоди в своєму розвитку від блискучих злетів до майже цілковитого занепаду.

Досить цікавим в історії цих дисциплін є якраз ХХ століття, коли в їхніх межах відбулися значні зрушення. По-перше, було переглянуто наукові підвалини і логіки, і риторики. По-друге, накреслено нові точки їхнього перетину. Й по-третє, стає можливим продивитися шляхи подальшого розвитку цих, без перебільшення, найбільш давніх гуманітарних дисциплін. Відповідно метою даної статті є розгляд вищезазначених аспектів. Останнім часом у галузі цих дисциплін розробляються питання взаємозв'язків логіки та риторики, зокрема у роботах В. Ф. Беркова, В. Н. Брюшинкіна, Ф. ван Ємерена, Д. В. Зайцева, А. І. Мігунова та ін. Проте їхній розгляд ще далекий від свого завершення. Певний інтерес викликає спроба висвітлення цих аспектів через встановлення предмету досліджень логіки та риторики, а також взаємозв'язку цих дисциплін на ґрунті їхніх семиотичних вимірів та особливостей аналізу процесів аргументації в логіці та риториці.

В історії логіки, як відомо, виділяють два головні етапи розвитку: традиційний та сучасний. Сучасна логіка формується в середині ХІХ ст. Це пов'язане насамперед з використанням методу формалізації. Саме в

праця з логіки Дж. Буля, Г. Фреге та інших науковців були використані математичні методи, що є одним з показників власне науковості.

У боротьбі з психологізмом провідними логіками кінця XIX – початку XX ст. (Я. Лукасевичем, Б. Расселом, Г. Фреге тощо) було чітко сформульовано предмет логіки як науки. Традиційна логіка досліджувала мислення та його форми (поняття, судження, умовивід). Сучасна логіка встановила, що предметом логіки є схеми, форми, способи міркувань. При цьому логіка абстрагується від змісту міркування, а звертає увагу виключно на його форму. Для цього якраз використовується метод формалізації, проект якого запропонував ще Г. Ляйбніць, який вважається фундатором сучасної формальної логіки.

Завдяки бурхливому розвитку семіотики логічні теорії, які використовують формалізовану мову, будують у XX ст. на нових підставах. Мається на увазі насамперед три семіотичні виміри мови. Стосовно логічної теорії це виражене в тому, що на синтаксичному рівні формалізована мова являє собою набір певних символів (алфавіт) з правилами творення виразів і правилами перетворення, що дозволяють з одних правильно побудованих виразів з необхідністю отримувати інші вирази. Задані у такий спосіб теорії називають логічними численнями (системи Г. Генцена, Д. Гілберта тощо). На цьому рівні в принципі не ставлять питання про значення тих чи інших символічних конструкцій. Йдеться виключно про перетворення формальних виразів, побудованих за певними правилами за допомоги спеціально введених символів у логічній теорії. Подібні теорії здебільшого є теоріями дедуктивних міркувань.

Однак логічні теорії можуть бути побудовані й на семантичному рівні, де разом з алфавітом і правилами творення задають ще правила інтерпретації, які приписують певні значення правильно побудованим виразам мови. Семантичні методи (наприклад, таблиці істинності або аналітичні таблиці) дають можливість перевірити наявність логічного слідування між засновками та висновком деякого міркування та встановити його правильність.

60-ті рр. XX ст. вважаються своєрідним "семантичним проривом" у логіці. В цей період С. Кріпке та Я. Хінтікка запропонували семантики можливих світів для теорій модальної логіки. Застосування таких методів дало можливість аналізувати міркування з модальностями, які використовуються вже не стільки в математиці, скільки в гуманітарних дисциплінах. Подальший розвиток семантики сучасної логіки, особливо теорій неklasичної логіки, дав поштовх до становлення логічної прагматики (наприклад, теорії Р. Монтегю). Щоправда, поки що логічна прагматика залишається найменш розробленим розділом логічної семіотики порівняно з синтаксисом та семантикою.

У результаті досить бурхливого розвитку логічних теорій сформувався образ логіки як суворої теоретичної дисципліни, яка проте все більше відділяється від реальних ситуацій людського спілкування. Значні досягнення сучасної логіки стали достатньою підставою для

заяви Г. Х. фон Врігта про те, що ХХ ст. є "золотим століттям" логіки. Разом з тим поступово ця дисципліна втрачає свої позиції в освіті й у культурі в цілому.

Своєрідною реакцією на таку ситуацію була поява у другій половині ХХ ст. неформальної логіки. Варто відмітити, що на її становлення значно вплинула неориторика, особливо та критика формальної логіки, яка подана в роботах Х. Перельмана.

На відміну від логіки, ХІХ ст. для риторики було періодом занепаду. Єдине, що підтримувало цю дисципліну в ті часи, було її викладання у вузах. Новий історичний етап розвитку риторики – неориторика – починається в середині ХХ ст. Слід підкреслити, що її фундатором вважається вже згадуваний вище бельгійський вчений Х. Перельман. У його роботі "Нова риторика: трактат з аргументації" (1958 р.), який він написав у співавторстві з Л. Ольбрехтс-Титекою, особливо відмічається, що сучасна логіка у вигляді числень, що є продуктом осмислення математичних типів міркувань, все далі відходить від реальних процесів спілкування між людьми. Логіки зовсім не цікавляться питаннями вибору тих чи інших аксіом, правил перетворення тощо. Однак у комунікативних процесах все більшу значимість набувають саме аргументативні процедури, які й роблять висловлювання оратора переконливими, такими, що будуть сприйняті аудиторією.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що в риториці майже з моменту її формування існувало дві традиції в розумінні предмета цієї дисципліни. Перша традиція, витоки якої сягають насамперед творчості Аристотеля, тлумачила риторику як науку про способи переконання, що використовуються в будь-яких типах промов. Друга традиція, яка сягає творчості Квінтіліана, визначає риторику як науку говорити витончено, науку про способи виразу думки. Переконання у межах цієї традиції відходить на другий план. Головною є краса промови, яку в змозі оцінити лише професіонал. У результаті такі тенденції призвели до того, що сам термін "риторика" набув негативного відтінку для позначення "науки", яка навчає побудові красивих, але беззмислових промов. Тим не менш, численні розробки в розділі елокуції (словесного виразу) з часом відійшли до лінгвістики, теорії літератури та інших філологічних дисциплін.

Тому предмет сучасної риторики досить складно визначити. Варіант неориторики, запропонований Х. Перельманом, більше тяжіє до традиції Аристотеля. Подальші розробки в цій галузі репрезентують якраз напрям аргументативної риторики. З іншого боку, концепції Р. Барта, групи μ та інших відомих дослідників, що репрезентують, так би мовити, напрям лінгвістичної риторики, не заперечують досягнення класичної риторики, а пропонують переосмислити їх з точки зору того, як ті чи інші мовленнєві конструкції обумовлюють вплив певного типу промови на аудиторію.

Дійсно, протягом свого тривалого розвитку риторика була змушена шукати теоретичні підвалини в суміжних сферах знання. Адже за влучним зауваженням В. Н. Брюшинкіна: "Риторика, не дивлячись на два

тисячоліття її часом інтенсивного розвитку, так і залишилася емпіричним описом прийомів, які застосовують у більш чи менш успішних зразках переконуючих промов, вченням про прикрашання промови й у крайшому випадку більш чи менш послідовною класифікацією цих способів переконання, які застосовують на практиці" [1].

У зв'язку з цим, предметом риторики слід вважати публічний виступ оратора перед аудиторією. Тоді цю дисципліну можна визначити як науку про способи підготовки та виголошення ораторської промови з метою впливу на слухачів. Вплив тут тлумачиться досить широко. Здебільшого мається на увазі саме переконання оратором аудиторії. Відповідно одним з головних завдань риторики є аналіз раціональних способів такої побудови публічної промови, які призведуть у результаті до прийняття слухачами положень оратора.

Сучасна риторика, як і сучасна логіка, є семіотичною дисципліною. "Відродження" риторики в ХХ ст. часто пов'язують з розвитком прагматики. Один із фундаторів семіотики Ч. У. Морріс вважав саме риторику попередницею прагматики. В сучасній лінгвістиці подібне співвідношення трактують дещо іншим чином. Д. Франк, наприклад, вважає, що переробка апарату риторики дасть можливість лінгвістичній прагматичній вийти з глухого кута. Для цього необхідно насамперед пристосувати систему понять, що орієнтована на монолога, до діалогу. На думку Д. Франк, риторика "...прагне виробити репертуар стратегій, комунікативних принципів і формальних моделей застосування, що використовують промовці й слухачі, коли вони прагнуть ефективним й адекватним чином взаємодіяти між собою й досягати своїх комунікативних цілей (у різноманітних контекстах й обставинах)" [2].

Проте не варто все ж таки пов'язувати сучасну риторику виключно з прагматикою. Наприклад, концепція загальної риторики, що була запропонована групою μ (Ж. Дюбуа, Ф. Еделін, Ж.-М. Клиненберг, Ф. Менге, Ф. Пир, А. Тринон), розглядає насамперед синтаксичні й семантичні аспекти дискурсу. Необхідно підкреслити, що логічна семіотика, на відміну від семіотичних концепцій риторики, аналізує формалізовані мови в різних аспектах їхнього функціонування. Риторика ж має справу з текстами природної мови. Група μ , визначив риторику як множину операцій над мовою, якраз і спробувала дослідити синтаксичні й семантичні виміри риторичності тексту. Автори "Загальної риторики" (1970) переосмислили головні поняття класичної риторики. Мова йде про поняття "риторична фігура" і "троп". Для цього вони використали поняття метаболі як будь-якої зміни, що стосується будь-якого аспекту мови. На основі двох критеріїв (мінімальний об'єкт перетворення й аспект мовної одиниці) групі μ вдалося подати досить просту таблицю метабол. У результаті їхня класифікація охоплює різноманітні варіанти риторичних фігур і тропів, які намагались описати у своїх побудовах ще представники класичної риторики.

Мінімальними об'єктами перетворення, на думку авторів "Загальної риторики", можуть бути слова (і дрібніші одиниці) та речення (і крупніші

одиниці). Аспектами мовних одиниць, що підлягають риторичним змінам, є позначення й позначене (вираз і зміст, форма і смисл). У результаті застосування цих двох поділів утворюється чотири групи метабол: метаплазми, метатакис, метасемемми й металогізми.

У світлі проблем взаємозв'язку логіки й риторики особливої уваги заслуговують групи металогізмів і метасемем. Металогізми утворюються внаслідок зміни смислу на рівні речень. Відмітною особливістю цих фігур є їхня співвіднесеність з екстралінгвістичною реальністю. Автори "Загальної риторики" як приклад висловлювання, синтаксично правильного, але позбавленого смислу, наводять приклад Р. Карнапа: "Цезар – просте число". На їхню думку, логіків цікавлять подібні приклади тільки тому, що вони хочуть показати й з'ясувати, чого власне позбавлені такі висловлювання.

Однак для того, щоб говорити про їхню беззмістовність, необхідно спочатку винести деякі судження про реальність. Адже уявивши собі деякий можливий світ, в якому числа мають імена, ми вже не зможемо вважати висловлювання Р. Карнапа позбавленим смислу. Представники групи μ з цього приводу пишуть: "На перший погляд всі риторичні висловлювання здаються двозначними. Вірно, що людина – очерет, тому що вона слабка, але це й не вірно, оскільки людина – не рослина. Мало сказати, що ці висловлювання хибні; вони одночасно й істинні, й хибні, точніше, вони одночасно верифіковані й фальсифіковані. Логік має право вважати їх псевдопропозиціями, оскільки вони не задовольняють критерію істинності. Ці висловлювання не мають логічного "смислу", але від цього не припиняють виражати різноманітні смисли, причому не нав'язують вибору між цими смислами і навіть забороняють робити його" [3].

Однак більш точно термін "псевдопропозиція" може бути віднесений не стільки до металогізмів, скільки до метасемем, тобто до тієї групи фігур, в якій зміни відбуваються на рівні слів і стосуються смислу (метафора, метонімія, синекдоха тощо). Представники групи μ вважають, що коли виразити метасемемми у предикативній формі, то використання зв'язки приведе до протиріччя. Наприклад, спроба підставити зв'язку "є" у відому метафору Б. Паскаля – "людина лише очерет..." – насправді буде означати, як було відмічено вище, "є і не є".

Окрім того, автори "Загальної риторики" показують, що метасемемми утворюються внаслідок операцій логічного (дерево = береза, чи дуб, чи верба...) або мереологічного (дерево = гілля, й листя, й коріння...) поділів і зсунення елементів у цих семантичних рядах. Подібні побудови свідчать про досить тісний взаємозв'язок риторики й логіки у царині семіотики.

З іншого боку, саме у царині семіотичних вимірів логіки й риторики можна бачити і різні завдання цих дисциплін. Відомий фахівець у галузі семіотики У. Еко у своїй роботі "Відсутня структура. Вступ до семіології" (1968) відмічає, що семіологію (як загальну теорію знакових систем на відміну від семіотик, які вивчають окремі знакові системи) цікавить тільки лівий бік семантичного трикутника Огдена-Річардса. Адже суперечку

про відношення між знаком, смыслом і денотатом навряд чи можна вважати завершеною. На думку У. Еко дискусії про референт не є предметом семіології: "Наявність чи відсутність референта, а також його реальність чи нереальність несуттєві для вивчення символу, яким користується те чи інше суспільство, включаючи його в ті чи інші системи відношень. Семіологію не турбує, існують насправді єдинороги чи ні, цим питанням займається зоологія й історія культури, що вивчає роль фантастичних уявлень, властивих певному суспільству в певний час, але їй важливо зрозуміти, як у тому чи іншому контексті ряд звуків, що утворюють слово "єдинорог", входячи в систему лінгвістичних конвенцій, набуває властиве йому значення й які образи народжує це слово в розумі адресата повідомлення, людини певних культурних навичок, що склалися в певний час" [4].

Дійсно, й логіку, й риторіку, як і семіотику, не цікавить питання про існування єдинорогів. Однак друга частина зауваження У. Еко відносно семіології може бути застосована до риторики, але не до логіки. Таким чином, психологізм, відкинтий у логіці Г. Фреге, Е. Гуссерлем та ін., не може бути повністю вилучений з риторики. Оскільки для оратора важливо в кінці кінців нав'язати свої думки аудиторії, й у такій ситуації навряд чи можливо знехтувати очікуваннями публіки.

Окрім того, варто розглянути ще один аспект, який найбільш яскраво демонструє взаємозв'язок логіки й риторики. Йдеться про поняття аргументації. Дослідження в цій галузі дали поштовх до становлення нового, неформального, напрямку в сучасній логіці. Ключовим поняттям у визначенні процесів аргументації слід вважати поняття обґрунтування. Різновидом аргументації є доведення, яке достатньо вивчене у формальній логіці. Б. Рассел у своїй роботі "Вступ до математичної філософії", характеризуючи особливості математичних доведень, відмічав: "...якщо в математичному доведенні відсутня строгість, доведення дефектне; марно при цьому стверджувати, що здоровий глузд підказує нам, що доведення вірне, тому що, якщо б ми поклалися тільки на здоровий глузд, нам краще було б взагалі позбавитися аргументації, ніж допустити помилку в доведенні на користь порятунку здорового глузду. Жодна апеляція до здорового глузду, чи "інтуїції", чи до чогось ще, за винятком строгої дедуктивної логіки, не потрібна математиці, як тільки сформульовано засновки" [5].

Необхідно підкреслити, що у реальних комунікативних процесах оратор і аудиторія доволі часто покладаються саме на здоровий глузд. Складно уявити собі ситуації, коли промовець будує свій виступ строго дедуктивно. Саме ці аспекти й привели Х. Перельмана до різкої критики формальної логіки, а також протиставлення поняття доведення й аргументації: "Коли демонстрація висловлювання ставиться під питання, достатньо просто вказати, яким шляхом це висловлювання було отримане як кінцевий етап дедукції, першим елементом якої є задана аксіоматична система, в межах якої здійснюється дедукція. Звідки

взялися ці елементи, чи є вони безособовими істинами, думками Бога, результатами експерименту чи постулатами, введеними автором, всі ці питання логіки воліють залишати за межами своїх міркувань. Але коли це стає предметом суперечки, використовується в міркуванні з тим, щоб вплинути на аудиторію й привернути її увагу до певних положень, неможливо більше нехтувати, як недоречними, психологічними й соціальними обставинами, за відсутності яких аргументація виявляється безпредметною й безрезультатною" [6].

Вчення про аргументацію можна вважати певною універсалізацією вчення про міркування. Як відомо, структурними компонентами аргументації є точка зору й аргументи. Структурні компоненти міркування – це засновки й висновок. Специфіка ж точки зору в аргументації, на відміну від висновку міркування, полягає насамперед у тому, що точка зору містить не тільки пропозицію, але й ставлення оратора до цієї пропозиції. Крім того, в ораторських промовах доволі часто точка зору передує аргументам. Тобто спочатку оратор висловлює деяке положення, за допомоги якого намагається вплинути на аудиторію, а потім наводить аргументи, що обґрунтовують прийнятність його точки зору. Подібні процеси здійснюються природною мовою з властивою їй багатозначністю, можливою невизначеністю тощо.

У логіці міркування постає як перехід від положень, що фіксують вже відоме знання, до висловлювань, що відображають нове знання, отримане внаслідок такого переходу. Формалізована мова в даному випадку виступає моделлю міркування, яке виражене природною мовою. Хоча міркування з самого початку може бути подане у вигляді деякої символічної конструкції, відмінної під природної мови. Питання про прийнятність вихідних положень перебуває поза компетенцією формальної логіки. У результаті чого, як відмічалось вище, формальна логіка залишається далекою від реальних процесів спілкування, суперечки, переконання тощо. По суті, логіка орієнтована на монолог, на пошук суб'єктом нового знання на ґрунті певних передумов.

Класична риторика також у цілому була орієнтована на монолог оратора, звернений до деякої аудиторії. Сучасна риторика прагне орієнтуватися на діалог, досліджуючи стратегії й тактики впливу на слухачів завдяки публічним виступам. Саме цей аспект є спільним для риторики і неформальної логіки.

У європейському просторі неформальна логіка наприкінці ХХ ст. постає як прагма-діалектика у роботах нідерландської школи в теорії аргументації. Як відмічають її представники, люди часто не погоджуються один з одним. Раціональним способом подолання розходження в думках є в ідеалі критична дискусія. На практиці доволі часто мова йде про аргументативний дискурс, що є сукупністю аргументів на захист деякої точки зору. На думку Ф. ван Ємерена, Р. Гроотендорта, Ф. С. Хенкеманс, те, що аргументація іноді приймає форму монологу ускладнює її дослідження: "Навіть у тому випадку, коли оратор доводить точку зору,

монолог слід розглядати як односторонній діалог. Подібні монологи настільки розповсюджені, що люди не усвідомлюють орієнтованості аргументативного дискурсу на обговорення чи діалог, навіть якщо вони імпліцитні. Метою аргументації завжди є переконання потенційних опонентів незалежно від того, присутні вони реально чи ні" [7].

Відомий російський дослідник Д. В. Зайцев вважає, що моделювання аргументативних міркувань є перспективним напрямом розвитку філософської логіки. Щоправда, це засвідчує не тільки спільність, але й відмінність сучасної логіки й теорії аргументації. Адже проект прагматодіалектики, все ж таки, є далеким від формальної логіки, оскільки в своїх дослідженнях не застосовує її формальний апарат. Д. В. Зайцев зокрема пише: "І логіка, і теорія аргументації пов'язані з аналізом міркувань. Але якщо для логіки міркування слугують (або, щонайменше, слугували) об'єктом вивчення, то для теорії аргументації міркування – це засіб, спосіб змінити позицію протилежної сторони в полеміці. Наслідком цього опиняється принципово інше трактування міркувань у теорії аргументації. На зміну логічній парадигмі доведення в аргументації приходить задача зміни позиції суб'єкта за допомогою міркувань" [8].

Підбиваючи підсумки, можна говорити про те, що ХХ ст. є періодом розвитку і логіки, і риторики. Одним з потужних джерел бурхливого розвитку цих дисциплін було становлення семіотики й, відповідно, перегляд основ логіки й риторики. "Місцем зустрічі" давніх гуманітарних дисциплін слід вважати вчення про аргументацію, яке з боку логіки репрезентоване у неформальному напрямі, а з боку риторики – в аргументативній риторичі. Подальша розробка цього вчення з позицій двох дисциплін є однією з перспектив розвитку взаємозв'язку логіки й риторики на початку третього тисячоліття. Окрім того, це буде сприяти формуванню нового образу цих наук і дозволить подолати іноді негативне ставлення до логіки й риторики як деяких "беззмістовних" дисциплін. Завдяки всебічному дослідженню аргументативних процедур логіка і риторика стають більш практично орієнтованими дисциплінами, спрямованими на ефективне застосування різноманітних способів обґрунтування в багатьох сферах людського знання.

1. Брюшинкин В. Н. Аргументорика: исходная абстракция и методология // Модели рассуждений – 2: Аргументация и рациональность. – Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. – С. 7–8. 2. Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 371. 3. Дюбуа Ж. Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Пир, А. Тринон и др. – М. : Прогресс, 1986. – С. 237–238. 4. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – СПб. : Симпозиум, 2004. – С. 64. 5. Рассел Б. Введение в математическую философию / Б. Рассел. – М. : Гнозис, 1996. – С. 134. 6. Perelman Ch. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation / Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca. – Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1969. – P. 14. 7. Емерен Ф. ван. Аргументация: анализ, оценка, представление / Ф. ван Емерен, Р. Гроотендорст, Ф. С. Хенкеманс. – СПб. : Филологический ф-т СПбГУ, 2002. – С. 18–19. 8. Зайцев Д. В. Философская логика и аргументация // Полигнозис. – 2009. – № 1 (34) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polygnosis.ru/default.asp?num=6&num2=424>.

Надійшла до редколегії 14.09.12